

HZ. ÖMER'İN OLUŞTURDUĞU DÎVÂNLARIN SAHÂBÎLERLE İLGİLİ BİLGİLERİN TESPİTİNE ETKİSİ*

Mahmut YAZICI**

Özet

Rical bilgisiyle ilgili günümüzde mevcut olan en eski eserler H. III. asırda yazılmış olsa da rical bilgisini içeren yazılı kayıtların geçmişini II. asrın başlarına hatta Hz. Ömer'in dîvânları tedvin ettirdiği H. I. asrın ilk çeyreğinin sonlarına kadar götürmek mümkündür. Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ın, hadislerin sistemli olarak tedvin edilmeye başlandığı ikinci asrın başlarında mevcut olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi bilmiyoruz. Ancak dîvânlarda kâtiplik ve arıflık gibi görevlerde bulunanların sahâbîlerle ilgili birçok bilgi nakletmeleri, ayrıca sahâbe bilgisinde uzman olan bazı kimselerin dîvânlar üzerinde çalışma yapmış olmaları, söz konusu şahısların dîvânlardaki bilgilerden yararlandıklarına işaret etmektedir. Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ın tertibi ve atıyye miktarlarına ilişkin rivayetlerle, elimizdeki tabakât ve ensâb kitaplarının tertipleri karşılaştırıldığında ise söz konusu eserlerin Hz. Ömer Dîvânı'nın yapısıyla büyük ölçüde örtüştüğü de görülmektedir. Dolayısıyla Hz. Ömer Dîvânı'nın daha sonra yazılacak olan rical bilgisi eserlerine hem içerik hem de yapı bakımından etki ettiği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Sahâbe, Hz. Ömer, Dîvân, tabakât, ensâb

Abstract

The Influence of the Dîwân of 'Umar b. Khattâb, the righteous second Caliph, upon Determination of the Information about the Companions

The earliest bibliographical works we have today are those written in the third century of Hijra notwithstanding, it is possible that the earliest documents containing bibliographical information date back to the beginning of the second century and even to the end of the last quarter of the first century of Hijra, at a time when 'Umar, the righteous second Caliph, ordered the dîwâns to be written. We do not know for sure if the Dîwân of 'Umar was available to use in the beginnings of the second century, when

* Bu çalışma, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mahmutyazici@nku.edu.tr.

the traditions started to be compiled systematically. However, the fact that those who have worked in dīwāns as scribes or experts have also related a lot of information about the Companions on one hand, and that those scholars who were specialists in the bibliographical information on the Companions have also worked on the dīwāns on the other, shows that the mentioned persons must have benefited from the information in the dīwāns when they wrote the first biographical dictionaries. When one compares the order of the Dīwān which 'Umar produced and the narrations talking about the amount of the gifts ('atiyya) with the order of the tabaqāt as well as the ansāb works, they realize that the structure of these works mostly corresponds to that of the Dīwān of 'Umar. Thus, one can say that the Dīwān of 'Umar influenced the structures as well as the substances of the bibliographical works, which would be written later on.

Key words: Companions, 'Umar b. Khattāb, Dīwān, tabaqāt, ansāb

Giriş

İslam Dini'nin iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünneti sonraki nesillere aktaran en önemli nesil sahâbe neslidir. Bu nedenle sahâbîlerle ilgili bilgilerin tespiti büyük bir önem arz etmektedir.

Askerî, siyâsî ya da mâli sebeplerle de olsa Hz. Peygamber zamanında sahâbenin yazılarak kayda geçirilmesi, sahâbenin çok erken bir dönemde kaydedilmeye başlandığını göstermektedir.¹ Ne yazık ki, birkaç rivayetten başka konuyla ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Sahâbîlerle ilgili kapsamlı en eski yazılı kayıt ise Hz. Ömer zamanında yine mâli veya askerî nedenlerle oluşturulan ve varlığını uzun süre devam ettiren Dîvân'dır. Ne var ki bu kayıtların sahâbe bilgisinin tespitine kaynaklığı hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ilgili rivayetler ve dîvanlarda görev alan şahıslar incelendiğinde ilk dönemde dîvanlardaki bilgilerden de yararlandığı anlaşılmaktadır.

Makalede önce Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân hakkında özet

¹ Bkz. Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, Kahire: Matbaatu Dâri Kutubi'l-Mısriyye, 1922, I, 91; Makrizî, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtatı ve'l-âsâr*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., I, 92.

bilgiler verilecek² ardından da Dîvân'ın içerdiği sahâbe bilgilerini, sahâbe bilgilerinin tespitine etkisini ve kaynak oluşunu ele alınacaktır.

1. Dîvânın Tanımı ve Çeşitleri

Birçok ilim adamı dîvân (ç. devâvîn) kelimesinin Sâsânî İmparatorluğunda devlet idaresine ait bir terim olarak³ Farsça'dan Arapça'ya intikal etmiş (mu'arreb) bir kelime olduğunu belirtmektedir.⁴ Bazı alimler ise kayıt altına alma, sabit kılma ve toplama anlamında Arapça d-v-n kök fiilinden türediğini söylemektedir.⁵

Terim olarak ise dîvân, devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere; bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir.⁶

² Hz. Ömer'in Dîvân Teşkilatı'yla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 221-262. Ayrıca bkz. Mehmet Şimşir, "Râşîd Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, yıl: 3, sayı: 6, s. 265-280.

³ Abdülaziz ed-Dûrî, "Dîvân", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994, IX, 377.

⁴ Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Edebu'l-kuttâb*, Bağdat: Mektebetü'l-Arabiyye, ts., s. 187; İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, "dvn", *Lisânu'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts., XV, 1462; Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed el-Hafâcî, *Şifâu'l-ğalil fî mâ fî kelâmi'l-Arab mine'd-dahîl*, Matbaatü'l-Vehbiyye, 1282, s. 94.

Dîvân'ın neden bu şekilde isimlendirildiğine dair bilgiler için bkz. Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Mubârek el-Bağdâdî, Kuveyt: Mektebetu Dâr-i İbn Kuteybe, 1989, s. 259.

⁵ Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. ve Şerh: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988, III, 218; Kalkaşendî, *age*, I, 89-90; Kefevî, Ebu'l-Bakâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1998, s. 452; Hafâcî, *age*, s. 94. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zerîf Merzûk, *Neş'etü'd-devâvîn ve tatavvuruhâ fî sadri'l-İslâm*, Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezu Zâyid li't-Turâsi ve't-Târîh, 2000, s. 38-39. Dîvân kelimesinin diğer kullanımları için bkz. Mecdud Mansuroğlu, "Dîvân", *İA*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1977, III, 595.

⁶ Mâverdî, *age*, s. 259; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime/Târîh: Dîvânü'l-mubtede' ve'l-haber fî târîhi'l-Arabi ve'l-Berîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001, I, 302; Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed

İslam dünyasında ilk olarak, Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için tesis ettiği Dîvân Teşkilatı'yla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan “dîvân” tabiri, Emevîler ve bilhassa Abbasîler zamanında başta askeri ve özellikle mali sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.⁷

İlk asırda oluşturulan divanlar arasında, devlet başkanının dâhili ve harici yazışmalarının idare edildiği dîvânu'r-resâil/dîvânu'l-inşâ,⁸ savaşçıların ve ailelerinin isimlerinin ve maaş miktarlarının yazıldığı dîvânu'l-ceyş/dîvânu'l-cünd, toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işlerin yürütüldüğü dîvânu'l-harâc/dîvânu'l-istifâ⁹ ve resmi yazışmaların mühürlenmesi, ayrıca bir kopyasının çıkartılıp saklanmasını ifade eden dîvânu'l-hâtem¹⁰ gibi divanlar bulunmaktadır.

Bizim burada üzerinde duracağımız dîvân, ilk olarak Hz. Ömer'in oluşturduğu¹¹ dîvânu'l-cünd/dîvânu'l-ceyş veya sadece dîvân¹² olarak adlandırılan dîvândır.

b. Ya'kûb, “dvn”, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005, s. 1197; ed-Dûrî, *age*, IX, 378.

⁷ Fayda, *age*, s. 228.

⁸ Hüseyin el-Hâc Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Beyrut: el-Muessedu'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât, 1987, s. 214.

⁹ ed-Dûrî, *age*, IX, 378.

¹⁰ ed-Dûrî, *age*, IX, 378; Hüseyin el-Hâc, *age*, s. 215.

¹¹ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ebû Abdillâh, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., III, 282; Caşşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs, *el-Caşşiyârî, Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*, Bağdat: el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1938, s. 11; Askerî, Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, Kahire: Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1987, s. 164; Mâverdî, *age*, s. 259; İbn Haldûn, *age*, 1/303.

¹² Bu dîvân'a, dîvânu'l-cünd veya dîvânu'l-ceyş denilse de merkezî dîvân olarak oluşturulduğu için sadece “Dîvân” diye adlandırılanlar çoğunluktadır. Bkz. ed-Dûrî, *age*, IX, 378. Bunun yanında bu dîvân'a, askerlerin ve ailelerinin atıyye miktarları yazıldığı için dîvânu'l-atâ, haraç arazilerinin gelirlerinin sarf edildiği yerlerle ilgili olduğu için dîvânu sarfî emvâlî'l-harâc adları da verilmiştir. Bkz. Fayda, *age*, s. 260.

2. Dîvân'ın Tesisi

H. Ömer hicrî 15/636 yılında yazdığı talimatnamede atıyyelerin hak sahiplerine yılda bir defada verilmesini emretmekteydi.¹³ Atıyye dağıtımının bir düzene sokulmasını gerekli kılan¹⁴ bu karar dîvânların tesis edilmesini zorunlu hale getirmiştir. Nitekim bu husus dîvânların kuruluş sebepleriyle ilgili rivayetlerde de öne çıkmaktadır.¹⁵

Dîvân'ın tesis ediliş zamanıyla ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Kelbî¹⁶ ve Seyf b. Ömer¹⁷ h. 15/636, Kudâî h. 19/640,¹⁸ Saîd b. Müseyyeb ise h. 20/641¹⁹ yılında kurulduğunu söylemektedir. Zühri'den nakledilen bir rivayete göre ise Dîvân'ın Hz. Ömer'in

¹³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407, II, 453.

¹⁴ Şafîî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfîî, *el-Umm*, Kahire: Mektebetü'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, 1961, VII, 338; Belâzürî, Ebû'l-Abbâs, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. ve şerh: Abdullah Enîs et-Tabbâ', Beyrut: Muessesetu'l-Maârif, 1987, s. 642.

¹⁵ Dîvân'ın kuruluş sebebi olarak, artan gelirlerin düzenli olarak dağıtılmasını gösteren rivayetler için bkz. Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-harâc*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979, s. 45-46; İbn Sa'd, *age*, 3/300; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannefî'l-ahâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409, VI, 453; Caşşiyârî, *age*, s. 11; Sûlî, *age*, s. 190; Makrizî, *age*, I, 92. Bazı rivayetlerde ise Dîvân'ın kuruluş sebebi olarak, ordunun tanzimi ve ordu mensuplarının geçim sıkıntısını giderme hususu öne çıkmaktadır. Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'a, dîvânü'l-cünd adı verilmesi de bunu desteklemektedir. İlgili rivayetler için bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 295; İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Takdîm ve thk. Muhammed Subeyh, ts., s. 111; Caşşiyârî, *age*, s. 11; Sûlî, *age*, s. 190; İbn Haldûn, *age*, I, 303; Makrizî, *age*, I, 92.

¹⁶ Bkz. Makrizî, *age*, I, 92

¹⁷ Taberî, *age*, II, 452. Ayrıca bkz. İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-sultâniyye ve'd-duveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., s. 83.

¹⁸ Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer Ebû Abdillâh el-Kudâî, *Târîhu'l-Kudâî/Kitâbu Uyûni'l-maârif ve funûni ahbâri'l-halâif*, Dirâse ve thk. Cemil Abdullâh el-Mısırî, Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1995, s. 294. Ayrıca bkz. Kalkaşendî, *Meâsiru'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe*, tahk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 2006, s. 453.

¹⁹ İbn Sa'd, *age*, III, 296; İbn Haldûn, *age*, I, 303.

vefatından bir yıl önce (h. 22/642) tesis edildiği haber verilmektedir.²⁰ H. 15 ve 20 tarihleri öne çıkmakla birlikte, h. 20/641 yılında tesis edildiğine dair rivayet daha çok tercih edilmektedir.²¹

Devlet idaresinde istişareye büyük önem veren Hz. Ömer'in divânın tesisiyle ilgili meseleleri de ashâbla istişare ettiği görülmektedir. Muhtemelen onun ilk olarak istişare ettiği konu, atıyyelerin yılda bir defa dağıtılmasıydı. Nitekim onun, Rasûlüllah'ın ashâbından bir grubu topladığı ve atıyyeleri depolayıp yıllık olarak dağıtmayı düşündüğü ve ashâba da kendi fikirlerini sorduğu, onların da Hz. Ömer'in bu düşüncesini destekledikleri nakledilmektedir.²²

H. Ömer, gelirlerin az olması nedeniyle hilafetinin ilk yıllarında Hz. Ebû Bekr gibi atıyyeleri herkese eşit olarak dağıtmaktaydı.²³ Ancak Şam ve Irak'ın fethedilmesi ve gelirlerin artmasıyla birlikte bu uygulamadan vazgeçip atıyyeleri birtakım hususiyetlere göre farklı miktarlarda dağıtmayı düşünmekte ve bu düşüncesini, "Ebû Bekr'in bu konuda bir görüşü vardı. Benim de başka bir görüşüm var. Rasûlüllah ile birlikte savaşanla ona karşı savaşanı bir tutmam." diyerek²⁴ dile getirmekteydi. Hz. Ömer'in, bu konuyu da ashâb ile istişare ettiği²⁵ ve bunun sonucunda atıyyelerin Müslüman olma ve gazvelere katılmadaki önceliğe göre farklı miktarlarda dağıtılmasına karar verdiği görülmektedir.

H. Ömer'in istişare ettiği hususlardan birisi de atıyyelerin kimlere verilip verilmeyeceğiydi. Hz. Ömer'in bu konudaki düşüncesi,

²⁰ İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, Dirâse ve thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd el-Amravî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996, XLIV, 275.

²¹ Değerlendirmeler için bkz. Fayda, *age*, s. 226-227; Merzûk, *age*, s. 42-43.

²² Ebû Yusuf, *age*, s. 44; Ebû Ubeyd, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Mısır: Dâru'l-Hedyi'n-Nebevî, 2007, I, 333.

²³ Ebû Yusuf, *age*, s. 24.

²⁴ Ebû Yusuf, *age*, s. 43.

²⁵ Ebû Yusuf, *age*, s. 24.

atıyyelerin yalnızca fetihlere katılanlara dağıtılması şeklindeydi. Konuyu ashâb ile istişare eden Hz. Ömer,²⁶ ashâbın da kendisini desteklediğini görünce fetihlere katılmayanlara ve şehirlerde yaşamayan bedevilere²⁷ ayrıca kölelere²⁸ atıyye vermemiş, yalnızca fetihlere katılanlarla onların yakınları ve destekleyicilerine atıyye tahsis etmiştir.²⁹

Atıyyelerin herkese ve eşit olarak dağıtılmayacağını belirlenmesinin ardından Hz. Ömer'in istişare ettiği diğer bir husus da atıyye dağıtımına önce kimden başlanacağı ve atıyye alacakların yazımındaki sıralamanın nasıl olacağıydı. Hz. Ömer istişareler neticesinde³⁰ Dîvân'ın tertibinde Hz. Peygamber'e nesep bakımından yakınlığı ve Müslüman olmadaki önceliği esas aldı.³¹

Daha sonra Hz. Ömer, nesep bilginlerinden Mahreme b. Nevfel, Cübeyr b. Mut'im ve Akîl b. Ebî Tâlib olmak üzere üç kişiyi görevlendirmiş ve onlara, insanları konumlarına göre yazmalarını emretmiştir. Onların, Haşimoğullarından başlayarak, peşinden Hz. Ebû Bekr ve kavmini, sonra da kendisini ve kavmini yazdıklarını gören Hz. Ömer bu duruma itiraz etmiş ve herkesin nesep bakımından Hz. Peygamber'e yakınlığına göre sıralanmasını, kendisinin de ona göre yerleştirilmesini, insanların Hz. Peygamber'e yakınlıkta eşit olmaları durumunda İslam'daki önceliklerine göre tanzim edilmelerini istemiştir. Muhacirlerin kaydı bittikten sonra Ensâr'a gelindiğinde önce kimden başlanacağı sorulmuş, Hz. Ömer de, "Evs kabilesinden Sa'd b. Muâz el-Eşhelî'nin (ö.5/626) boyundan başlayın. Sonra da ona yakınlıklarına göre

²⁶ Ebû Ubeyd, *age*, I, 333.

²⁷ Ebû Ubeyd, *age*, I, 340. Geniş açıklama için bkz. Ebû Ubeyd, *age*, I, 336-344. Değerlendirmeler için bkz. Fayda, *age*, s. 241-247.

²⁸ Şâfiî, Hz. Ebû Bekr'in hür ve köle herkese eşit miktarda atıyye dağıttığını, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kölelere atıyye vermediklerini söylemektedir. Bkz. Şâfiî, *age*, IV, 148.

²⁹ Taberî, *age*, II, 453.

³⁰ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 44; Şâfiî, *age*, IV, 158; İbn Sa'd, *age*, III, 282, 296; Ebû Ubeyd, *age*, I, 332, 333; Belâzürî, *age*, s. 629.

³¹ İbn Sa'd, *age*, III, 282; Mâverdî, *age*, s. 264.

diğerleriyle devam edin!” demiştir.³²

Bütün rivayetlerde Hz. Peygamber'in mensubu olduğu Haşimoğulları'nın ilk sırada yazıldığı belirtilmekle birlikte, Haşimoğullarından ilk önce kimin yazıldığına dair rivayetler birbirinden farklıdır. Bazı rivayetlerde Hz. Ali'nin,³³ bazılarında Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın,³⁴ bazılarında ise başta Hz. Aişe olmak üzere Hz. Peygamber'in ailesinin³⁵ ilk sırada yazıldığı nakledilmektedir.

Ensar'dan ilk yazılanın Abdüleşheloğullarının anlaşmalısı³⁶ Muhammed b. Mesleme (ö.46/666) olduğu,³⁷ Ümeyye b. Zeydoğullarının ise Evslilerin en son sırasında buldukları rivayet edilmektedir.³⁸

Hz. Ömer, kabilelerin mevâlîlerini ve onların anlaşmalılarını da ilgili kabilenin peşine ekletmiştir. Medine'ye hicret ettiklerinde Kureyş'ten Cumahoğulları ile anlaşma yapan Saltoğulları'nın dîvânlarının, Mehdî zamanına kadar Cumahoğulları dîvânıyla birlikte yazılması³⁹ ve Hz. Peygamber'in Has'amlılardan Ebû Ruveyha ile kardeşlik akdi tesis ettiği Bilal-i Habeşî'den dolayı Habeşlilerin

³² İbn Sa'd, *age*, III, 295-296.

³³ İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 457; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîh*, Leiden: Brill Matbaası, 1883, II, 175.

³⁴ Ebû Yusuf, *age*, s. 43-44; İbn Sa'd, *age*, IV, 31-32; Ya'kûbî, *age*, II, 175; Taberî, *age*, II, 452; Makrizî, *age*, I, 93. Vâkîdî bir rivayetinde, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Haşimoğullarından ilk sırada olanın Hz. Abbas (ö.32) olduğunu nakletmektedir (bkz. İbn Sa'd, *age*, IV, 31-32). Bu ifadeden, Hz. Abbas'ın vefatından sonra listeden çıkarıldığı, dolayısıyla ilk sırayı Hz. Ali'nin aldığı da söylenebilir.

³⁵ Ebû Ubeyd, *age*, I, 333-334; Sûlî, *age*, s. 190-191.

³⁶ İbn Sa'd, *age*, III, 443.

³⁷ Ebû Yusuf, *age*, s. 44. Abdüleşheloğullarından Bedr'e katılanların tamamı dîvân kurulmadan önce vefat ettiğiinden dolayı (Abdüleşheloğullarından Bedr'e katılanların hal tercemeleri için bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 419-442) Dîvân kurulurken hayatta olan Muhammed b. Mesleme, Ensar'dan ilk sırada yazılmış olmalıdır.

³⁸ İbn Sa'd, *age*, V, 281.

³⁹ İbn Sa'd, *age*, V, 130.

Dîvânı'nın, Has'amlıların Dîvânı'na eklenmiş olması⁴⁰ örnek olarak zikredilebilir.

Hız. Ömer, muhacir ve ensar kabileleri dışındaki kabileler için de müstakil dîvanlar oluşturmuştur. Hımyer Dîvânı'nın Hız. Ömer zamanında müstakil olduğuna dair rivayet ile Hişam el-Ka'bî'nin, babasından naklettiği; "Ömer b. el-Hattab'ı (r.a.), Huzâ'a Dîvânı'nı taşıırken gördüm."⁴¹ şeklindeki rivayet örnek olarak verilebilir.

3. Dîvân'daki Sahâbe Bilgileri

Hız. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'la ilgili rivayetlerde sahâbîlere ilişkin bilgilerde öne çıkan husus, bazı sahâbî gruplarının aldıkları atıyye miktarlarıyla Dîvân'a ilk yazılanların kimler olduğudur. Bunun yanında Dîvan'da kayıtlı olan münferit bazı sahâbîlerin isimleri ve aldıkları atıyye miktarları hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Buna göre Hız. Ömer, atıyye miktarlarındaki farklılığı, Müslüman olmadaki ve İslam'a hizmet etmedeki önceliğe ve Hız. Peygamber'le birlikte savaşırlara katılmaya göre belirlemiştir.⁴² Kureyş'in ileri gelenlerinden olan ve neseplerini öne sürerek daha fazla atıyye almak isteyen Safvân b. Ümeyye, el-Hâris b. Hişam ve Süheyl b. Amr'a; "Ben size neseplerinize göre değil, Müslüman olmadaki sıranıza göre verdim." diyerek⁴³ isteklerini geri çevirmesi de bunu desteklemektedir.

Hız. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'da yer alan çeşitli sahâbe gruplarının aldıkları atıyye miktarlarıyla ilgili olarak birbirinden farklı birçok rivayet bulunmaktadır. Hatta bazen aynı raviden aynı şahıs veya gruplar için farklı miktarlar nakledilmektedir. Farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamak zor olsa da İbn Ebî Şeybe'deki, Hız. Peygamber'in hanımlarının bir yıl az, sonraki yıl daha fazla atıyye

⁴⁰ İbn Sa'd, *age*, III, 234.

⁴¹ İbn Sa'd, *age*, III, 298. Hımyer Dîvânı'nın müstakil olduğuna dair rivayet için ayrıca bkz. Ebû Yusuf, *age*, s 46.

⁴² Bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 297; Mâverdî, *age*, s. 264.

⁴³ Taberi, *age*, II, 452.

aldıklarına dair rivayet⁴⁴ dikkate alındığında bu farklılıkların beytülmalde biriken gelirlere göre atıyye miktarlarında yapılan artırma veya eksiltmeden kaynaklandığı söylenebilir.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in hanımları⁴⁵ ve amcası Abbas⁴⁶ dışında en fazla atıyyeyi Bedr'e katılanlara vermiştir. Ancak muhacir ve ensârın atıyye miktarları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.⁴⁷

Hz. Ömer, Bedir ashâbından sonra en yüksek atıyyeyi ise Habeşistan'a hicret ettiklerinden dolayı veya çeşitli sebeplerle Bedr'e katılmamış fakat Bedr'e katılanlar gibi erken Müslüman olmuş muhacir ve ensar ile Bedir-Hudeybiye arası gazvelere katılan sahâbîlere tahsis etmiştir.⁴⁸

Sahâbeden en fazla atıyye alanların üçüncü sırasında Hudeybiye ile Mekke Fethi arasında hicret edenler,⁴⁹ sonra Mekke'nin fethinde Müslüman olanlar⁵⁰ son olarak da Mekke fethinde Müslüman olanlarla

⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 454-455.

⁴⁵ 3000 ila 5000 dirhem arasında çeşitli miktarlar nakledilmekle birlikte muhacir ve ensârın hepsinin eşit olarak 5000 dirhem aldığına dair rivayet daha çok tercih edilmektedir. Bedr'e katılanların aldıkları atıyye miktarları için bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 43, 44; Ebû Ubeyd, *age*, I, 333-334; İbn Sa'd, *age*, III, 297, 304; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452, 454-455; Belâzürî, *Futûh*, s. 630; Ya'kûbî, *age*, II, 175; Sûlî, *age*, s. 190-191; Makrizî, *age*, I, 93.

⁴⁶ Aldıkları atıyye miktarları için bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 43; İbn Sa'd, *age*, III, 297, IV, 29; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452, 454; Ya'kûbî, *age*, II, 175; Taberî, *age*, II, 452.

⁴⁷ Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 42, 43, 44, 45; Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, tahk. Habiburrahmân el-A'zamî, Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1403, XI, 99, 100; Ebû Ubeyd, *age*, I, 334-335; İbn Sa'd, *age*, III, 296, 304; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452, 454; Câhız, *age*, s. 212; Sûlî, *age*, s. 192; Ya'kûbî, *age*, II, 175; Taberî, *age*, II, 452.

⁴⁸ Bu gruptakilere 4000 dirhem verildiği nakledilmektedir. Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 42, 43, 44; İbn Sa'd, *age*, III, 296; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452; Belâzürî, *Futûh* s. 632; Makrizî, *age*, I, 93. Sûlî ise Uhud'a katılanlara 3000 dirhem verildiğini söylemektedir. Sûlî, *age*, s. 191.

⁴⁹ Bu gruptakilere 3000 dirhem verildiği nakledilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 297.

⁵⁰ Bu gruptakilere 2000 dirhem verildiği nakledilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 297.

eşit miktarda atıyye alan muhacir ve ensâr çocukları bulunmaktadır.⁵¹

Hız. Ömer, kadın sahâbîlere de atıyye tahsis etmiştir. Kadınlar arasından Hız. Peygamber'in hanımlarından sonra en fazla atıyye alanlar ise muhacir kadınlardır.⁵²

Dîvân'la ilgili rivayetlerde münferit bazı sahâbîlerin atıyye miktarlarıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Erkeklerden, Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin,⁵³ ez-Zübeyr b. Avvâm ve oğlu Abdullah b. ez-Zübeyr,⁵⁴ Ammâr b. Yâsir,⁵⁵ Ebû Zer,⁵⁶ Selmân el-Fârisî,⁵⁷ Bilâl-i Habeşî,⁵⁸ Üsâme b. Zeyd b. Hârise,⁵⁹ Ömer b. Ebî Seleme⁶⁰ ve Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb,⁶¹ kadınlardan Hız. Peygamber'in halası Safiyye bint Abdilmuttalib, Esmâ bint 'Umeyy, Ummü Gülsüm bint 'Ukbe, Abdullah b. Mes'ûd'un annesi Ummu 'Abd ve Esmâ bint Ebî Bekr⁶² örnek olarak verilebilir.

4. Dîvân'ın Sahâbe Bilgisinin Tespitine Etkisi ve Kaynaklığı

Dîvân'la ilgili rivayetlerde bazı sahâbî gruplarının ve münferit bazı sahâbîlerin isimleri ve aldıkları atıyye miktarları dışında sahâbîlerle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Rical bilgisi içeren eserlerde de

⁵¹ İbn Sa'd, *age*, III, 296.

⁵² Kadın sahâbîlerin atıyye miktarları için bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 44; Ebû Ubeyd, I, 334; İbn Sa'd, *age*, III, 297, 298, 304; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452, Ya'kûbî, *age*, II, 176.

⁵³ İbn Sa'd, *age*, III, 296. Ya'kûbî ise ikisine de üç biner dirhem verildiğini söylemektedir. Bkz. Ya'kûbî, *age*, II, 175.

⁵⁴ Abdürrezzak, *age*, XI, 103.

⁵⁵ Ebû Ubeyd, *age*, I, 345.

⁵⁶ İbn Sa'd, *age*, IV, 230.

⁵⁷ İbn Sa'd, *age*, IV, 86.

⁵⁸ Sûlî, *age*, s. 192.

⁵⁹ Ebû Yusuf, *age*, s. 43; İbn Sa'd, *age*, III, 297. Üsâme b. Zeyd'e verildiği söylenen farklı atıyye miktarlarıyla ilgili bilgiler için bkz. Merzûk, *age*, s. 50.

⁶⁰ İbn Sa'd, *age*, III, 297.

⁶¹ İbn Sa'd, *age*, III, 297. Abdullah b. Ömer'e verildiği söylenen farklı atıyye miktarlarıyla ilgili bilgiler için bkz. Merzûk, *age*, s. 50.

⁶² Ebû Ubeyd, *age*, I, 334; İbn Sa'd, *age*, III, 298, 304; İbn Ebî Şeybe, *age*, VI, 452.

birkaç örnek dışında⁶³ dîvanlar kaynak olarak kullanılmamaktadır. Dîvân kayıtlarına çok fazla atıf yapılmaması, muhtemelen ilk dönemdeki sözlü rivayetin otoritesinden ve şifâhi anlatıma delalet eden rivayet lafızlarından kaynaklanmaktadır.

Hız. Ömer'in oluşturduğu dîvanın aslının, hadislerin tedvîn ve tasnîf dönemlerinde mevcut olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmadığı gibi tamamen yok olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Muhtemelen bu asıl, Emevî dîvanları içerisine karışmış, sahâbîlerle ilgili bilgiler de dîvan kâtipleri ve devlet dairelerinde ve arşivlerinde çalışan çeşitli görevliler tarafından görülmüş ve sonraki nesillere aktarılmıştır.⁶⁴ Ayrıca dîvân'a kayıtlı olanları en iyi tanıyan arîflerin verdiği bilgiler de rical bilgisi meraklılarınca toplanmış ve bütün bunlar ilk dönem eserlerinde muhafaza edilmiş olmalıdır.

4.1. Dîvan Kâtiplerinin Etkisi

Rical bilgisi eserlerindeki sahâbîlerle ilgili bilgiler incelendiğinde bazı şahısların sahâbe bilgilerinde uzman oldukları görülmektedir.⁶⁵ Bu uzmanlardan bir kısmının bizzat, bir kısmının ise hocalarının Dîvân kâtipliğinde bulunmuş olması, bazılarının ise dîvân arşivleri üzerinde çalışmalar yapması, sahâbe bilgilerinde dîvan kayıtlarından da istifade edildiğine işaret sayılabilir.

Örneğin sahâbîlerle alakalı birçok bilgi nakleden, sahâbe

⁶³ Örneğin Şa'bi, Mesrûk b. el-Ecda'ın (ö.62 veya 63) dîvanda Mesrûk b. Abdîrahman şeklinde yazıldığını gördüğünü (bkz. Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-ricâl*, thk. ve tahrîc: Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001, I, 31), Yezîd b. Abdîrabbih ise atâ dîvanında Halid b. Ma'dân ve Abdül'alâ b. b. Adiy'in vefat tarihlerini 104 olarak okuduğunu söylemektedir (bkz. Ebû Zür'a, *age*, s. 366).

⁶⁴ Hız. Ömer Dîvânı'nın akıbetiyle ilgili geniş açıklama için bkz. Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, s. 98-106.

⁶⁵ Bkz. Mahmut Yazıcı, "İlk Dönem Sahâbe Bilgisi Uzmanları", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe, Tartışmalı İlmî Toplantı*, Ensar Yay., İstanbul 2013, s. 61-103.

bilgilerinin ilk kaynaklarından olan siyer ve meğâzî türünde yazılı kayıtları bulunan Urve b. ez-Zübeyr'in (ö.94/712)⁶⁶ hocaları arasında dîvânlarda çalışan kimseler bulunmaktadır.

Bunlardan Abdullah b. el-Erkam, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında beytülmal sorumlusu⁶⁷ olmakla birlikte, Hz. Ömer'in emri üzere Muhacir, Ensar, Arap muhacirler ve azatlılarını bir "kitaba" yazıp Hz. Ömer'e takdim eden kişidir.⁶⁸

Urve'nin diğer bir hocası sahâbeden Zeyd b. Sâbit (ö.45/665) ise Hz. Ömer'e,⁶⁹ başka bir hocası olan Emevî halîfesi Mervan b. el-Hakem (ö.65/684) de Hz. Osman'a kâtiplik yapmıştı.⁷⁰ Dolayısıyla Urve'nin devlet idaresinde ve arşivlerinde önemli görevlerde bulunan bu hocalarından, arşivlerde kayıtlı olan kimselere ilişkin bilgiler almış olması muhtemeldir.

Sahâbîlere dair bilgilerin medârı konumunda bulunan ilk dönem âlimlerinden birisi de Urve b. ez-Zubeyr'in talebesi, İbn Şihâb ez-Zühri'dir (ö.124/741).⁷¹ Zühri'nin hocaları arasında da dîvanlarda görev almış kimseler bulunmaktadır. Örneğin Hârîce b. Zeyd (ö.100/718) Medine dîvanında kâtiplik yapmış,⁷² başka bir hocası Kabîsa b. Züeyb (ö.86/705) ise Abdülmelik b. Mervân zamanında dîvânü'l-hâtem ve dîvânü'l-berîdden sorumlu olarak görev yapmıştı.⁷³

Zühri'nin, dîvanlarda görev almış hocalarından istifade ettiği gibi

⁶⁶ Urve'nin naklettiği sahâbe bilgileri için bkz. Yazıcı, *age*, s. 63-65.

⁶⁷ İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât Şebâb el-Ufuri, *et-Târih*, tahk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad: Dâru Taybe, 1985, s. 156, 179.

⁶⁸ Mâlik, Mâlik b. Enes el-Asbahî, el-Müdevvenetu'l-kubrâ li'l-İmâm Mâlik rivâyetu'l-İmâm Sahnûn ani'l-İmâm Abdîrrahman b. Kasım, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, I, 516.

⁶⁹ İbn Hayyât, *age*, s. 156.

⁷⁰ İbn Hayyât, *age*, s. 179.

⁷¹ Zühri'nin naklettiği sahâbe bilgileri için bkz. Yazıcı, *age*, s. 66-69.

⁷² İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404, IV, 250.

⁷³ İbn Sa'd, *age*, V, 176.

bizzat kendisinin de Medine'deki dîvan dairesinde çalışmalar yaptığı da nakledilmektedir.⁷⁴

Sahâbîlerle alakalı birçok rivayet nakledenlerden birisi olan Abdullah b. Ebî Bekr'in (ö.135/752)⁷⁵ babası Ebû Bekr b. Muhammed (ö.120/737) de uzun yıllar Medine valiliği ve kadılığı yapmıştı.⁷⁶

Ebû Bekr b. Muhammed'in, Halife Ömer b. Abdilaziz (ö.101/719) tarafından hadisleri toplamakla görevlendirildiği bilinmektedir.⁷⁷ Bunun yanı sıra Ömer b. Abdilaziz'in ondan, Hz. Peygamber'in erkek ve kadın hizmetçilerini ve mevâlisini araştırıp yazmasını istediği, onun da onları yazdığı⁷⁸ ayrıca Hz. Peygamber'in zekât memurlarının ve yöneticilerinin isimlerini ve neseplerini ihtiva eden bir nüshayı yazmasını istediği de nakledilmektedir.⁷⁹

Abdullah b. Ebî Bekr'in, babasının elindeki yazılı kayıtlardan yararlandığı kesindir. Nitekim onun, babasının Halife Ömer b. Abdilaziz ile yaptığı yazışmaların içeriğinden haberdar olduğu⁸⁰ ve dedelerine ait vesikalardan bir kısmının elinde bulunduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır.⁸¹ Rivayetler doğruysa!

İlk siyer ve meğâzî müelliflerinden olan Musa b. Ukbe'nin

⁷⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., I, 110.

⁷⁵ Abdullah b. Ebî Bekr'in nakelettiği sahâbe bilgileri için bkz. Yazıcı, *age*, s. 69-71.

⁷⁶ İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Ebî Hâtîm Muhammed b. İdris er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1952, I, 21.

⁷⁷ Bkz. İbn Sa'd, *age*, II, 387.

⁷⁸ İbn Sa'd, *age*, II, 497. İlgili vesikadaki bilgiler için bkz. İbn Sa'd, *age*, I, 497-498.

⁷⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, Dirâse ve thk. Muhammed b. İbrahim el-Lahîdân, Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1998, I, 216.

⁸⁰ İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şakir Zîb Feyyâd, Suudi Arabistan: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1986, s. 1022.

⁸¹ Bkz. Ebû Ubeyd, *age*, II, 5, 9. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yay., 2004 s. 50-51.

(ö.141) hocalarından Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec (ö.117)⁸² ve Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân da (ö.130) Medine Dîvân'ından sorumluydu.⁸³ Ayrıca Ebu'z-Zinâd, Ömer b. Abdilaziz zamanında Kûfe'nin dîvânü'l-harâc ve dîvânü'l-cünd'lerinde kâtiplik yapmıştı.⁸⁴ Musa b. Ukbe'nin de divânlarda kayıtlı olanlarla ilgili bilgilerde adı geçen hocalarından istifade etmiş olması muhtemeldir.

Siyer, meğâzî, tarih, tabakât ve ensâb bilginlerinden olan Vâkıdî'nin hocası, Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö.174/790) da babasından sahâbîlere dair birçok rivayet nakletmektedir. Aynı zamanda o da babası gibi Medine Haraç Dîvanı'ndan sorumluydu.⁸⁵ Dolayısıyla Vâkıdî'nin, hem İbn Ebi'z-Zinâd'ın bilgilerinden hem de oğlu vasıtasıyla Ebu'z-Zinâd'ın bilgilerinden yararlanmış olabileceği açıktır.

Yine Vâkıdî'nin hocalarından, nesep bilgini el-Misver b. Mahreme'nin (ö.64/683) torunu, siyer ve meğâzî bilginlerinden Abdulah b. Ca'fer b. Abdirrahman b. el-Misver b. Mahreme (ö.170/786) de Halife Mansûr zamanında (136-158/753-774) divânü'l-atâ'dan,⁸⁶ diğer bir hocası Ebû Bekr b. Abdillâh b. Ebî Sebre (ö.162/778) ise Medine'de Esed ve Tay kabilelerinin zekâtlarından sorumluydu.⁸⁷ Ayrıca Mekke, Medine ve Bağdat kadılıklarında bulunmuştu.⁸⁸

Bütün bunlar, genel olarak rical bilgisinde, özelde siyer-meğâzî ve sahâbe bilgilerinde uzman olan bu kimselerin, hem hocaları vasıtasıyla hem de bizzat kendi çalışmalarıyla dîvan kayıtlarında bulunan sahâbîlerle ilgili bilgilerden istifade ettiklerine işaret etmektedir.

⁸² Bkz. İbn Sa'd, *age*, VIII, 474.

⁸³ İbn Asâkir, *age*, XXVIII, 44.

⁸⁴ İbn Sa'd, *age*, V, 341.

⁸⁵ İbn Sa'd, *age*, V, 415.

⁸⁶ Taberî, *age*, IV, 426.

⁸⁷ ez-Zübeyrî, Ebû Abdillâh el-Mus'ab b. Abdillâh b. el-Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, Neşr: E. Levi Provençal, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts., s. 428-429.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417, XIV, 369.

4.2. Arıflerin Etkisi

Hız. Ömer, Dîvân'ı tesis ettikten sonra her kabileden, kendisine güvendiği ve o kabileyi en iyi tanıyanlardan birer kişi seçerek onlara atıyyelerin dağıtımını görevini tevdi etmişti. **Arıf** diye adlandırılan bu kişiler, atıyyeleri alıp sorumlu oldukları kabile mensuplarına dağıtmaktaydılar.⁸⁹ Arıflerden biri olan Câbir b. Abdillâh bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Hız. Ömer, atıyyeleri tahsis ve dîvânları tedvin etti sonra da arıfleri belirledi. Beni de arkadaşlarıma arıf tayin etti.”⁹⁰

Arıfler, atıyyeleri dağıtmalarının yanında ölenlerin dîvândan silinmeleri ve kaybolanların dîvân yetkililerine bildirilmesiyle de görevliydiiler.⁹¹ Dolayısıyla arıfler dîvâna gireni, çıkanı, artanı ve eksileni de bilmek ve bunu ilgililere bildirmek zorundaydılar. Bu nedenle arıfler, günümüz tabiriyle nüfus memurları veya mahalle muhtarları gibi kabile mensuplarını, onların isim ve neseplerini, doğum ve ölüm tarihlerini de bilen kimselerdi. Buna göre, arıflerin kabile mensuplarını en iyi tanıyan kimseler oldukları söylenebilir.

Rical bilgisi eserlerinde, sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiînden arıflik yapan bazı kimseler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Sahâbeden; Câbir b. Abdillâh (ö.70/689), Râfi' b. Hadîc (ö.74/693),⁹² Mâlik b. Evs b. el-Hadesân (ö.91/709),⁹³ Cundub b. en-Nu'mân,⁹⁴ tâbiînden; Said b. Vehb el-Hemdânî (ö.75/694),⁹⁵ Ebû Osman en-Nehdî (ö.95/713),⁹⁶ Âmir eş-

⁸⁹ İbn Sa'd, *age*, VI, 194; ez-Zübeyrî, *age*, s. 154. Esasen Hız. Peygamber de Huneyn gazvesinde her kabile için bir arıf tayin etmişti (Şâfiî, *age*, IV, 158). Hız. Ömer de bu uygulamayı geliştirerek arıfleri atıyye dağıtımında görevli kılmış olmalıdır.

⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *age*, II, 193.

⁹¹ ez-Zübeyrî, *age*, s. 154.

⁹² İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008, II, 232; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, İ'tinâ: Hassân Abdülmennân, Lübnan: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004 s. 387.

⁹³ İbn Asâkir, *age*, LVI, 368; İbn Hacer, *age*, s. 1149.

⁹⁴ İbn Asâkir, *age*, XI, 319; İbn Hacer, *age*, s. 204.

⁹⁵ İbn Sa'd, *age*, VI, 170.

Şa‘bî (ö.104/722),⁹⁷ Yezîd b. Şerîk b. Târik et-Teymî,⁹⁸ Temîm b. Verkâ,⁹⁹ Abîde b. Kays es-Selmânî,¹⁰⁰ Kabîsa b. Burme b. Muâviye,¹⁰¹ Ebû Nadra ve Ebu’s-Sevvâr el-Adevî,¹⁰² Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî (ö.120/737),¹⁰³ tebe-i tâbiinden Ubeydullah b. İyâd b. Lakî¹⁰⁴ bunlardan bir kısmıdır.

Rical bilgilerini nakledenlerin, kabilelerin ileri gelenlerinden, ilgili kabileye mensup kimselerle alakalı bilgiler edindikleri¹⁰⁵ dikkate alındığında öncelikle kabilelerin arîflerine müracaat etmiş olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla sahâbe bilgilerinde uzman olanların kabilelerin arîflerinden istifade ettikleri söylenebilir. Nitekim zikredilen arîflerden Câbir b. Abdillâh,¹⁰⁶ Âmir eş-Şa‘bî¹⁰⁷ ve Muhammed b. İbrahim et-Teymî’den¹⁰⁸ sahâbîlere ilişkin birçok rivayet nakledilmiştir.

4.3. Dîvân’ın Ensâb Kitaplarına Etkisi

Hız. Ömer, Dîvânı neseplere göre oluşturmuş, kabileleri de nesep bakımından Hız. Peygamber’e en yakın olanlara göre tertip etmişti. Dîvân’ın neseplere göre tanzim edilmesi, nesep bilgisinin muhafaza edilmesine sebep olmuş bu da daha sonra yazılan ensâb ve tabakât

⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *age*, V, 283; Mizzî, Ebu’l-Haccâc Yusuf b. Abdîrrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî esmâi’r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1980, XVII, 429.

⁹⁷ İbn Sa‘d, *age*, VI, 249.

⁹⁸ İbn Sa‘d, *age*, VI, 104.

⁹⁹ İbn Hacer, *age*, s. 145.

¹⁰⁰ İbn Sa‘d, *age*, VI, 93.

¹⁰¹ İbn Sa‘d, *age*, VI, 194.

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, a.g.e, II, 194.

¹⁰³ Mizzî, *age*, XXIV, 305.

¹⁰⁴ Mizzî, *age*, XIX, 11

¹⁰⁵ Asım b. Ömer b. Katâde’nin rivayeti için bkz. Taberî, *age*, I, 557, 558; İbn İshâk’ın rivayeti için bkz. Taberî, *age*, II, 32, 171, 203.

¹⁰⁶ Sahâbîlerle ilgili rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, *age*, III, 137, 524, 587, IV, 13, 208, 277...

¹⁰⁷ Sahâbîlerle ilgili rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, *age*, III, 25, 156, 165, 175, 317, 526, 4/35...

¹⁰⁸ Rivayetleri için bkz. Yazıcı, *age*, s. 94-95.

kitaplarının yapısına etki etmiştir. Buradan hareketle el-A'zamî, Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân'ın, siyer kitaplarında nesebe önem verilmesinin temelini oluşturduğunu, hatta ensâb konusundaki ilk telifin bu olduğunu söylemektedir.¹⁰⁹ Nesep bilginleriyle ilgili eserin müellifi Bekr Ebû Zeyd de dîvân'ın, ensâb konusunda ilk tasnif edilen eser olduğunun söylenebileceğini ifade etmektedir.¹¹⁰

H. Ömer Dîvânı'nın sistemiyle ilgili rivayetlerle, elde mevcut olan ensâb kitaplarının sistemi incelendiğinde, her ikisinin büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Ancak Hz. Ömer Dîvânı'yla alakalı bilgilerde özellikle Kureyş kabilesinin Dîvân'daki sıralamasıyla ilgili bilgiler daha ayrıntılı olmakla birlikte Ensâr ve diğer kabilelere ilişkin bilgiler oldukça azdır.

Kureyş kabilesinin Dîvân'daki sıralamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi veren İmam Şâfiî, Medine'de yaşayan Kureyşlilerden aldığı bilgilere göre onların Dîvân'daki sıralamasını ve nedenlerini şöyle zikretmektedir: Başta, tek bir sülale olarak değerlendirilen Haşimoğulları ve Muttaliboğulları, sonra Hz. Peygamber'in dedeleriyle ana baba bir kardeş olan Abdüşemsoğulları, sonra Nevfeloğulları, sonra Hz. Peygamber'in hısım akrabaları olan Abdülzazâoğulları, sonra Abdüddâroğulları, sonra Zühreoğulları, sonra Hilfu'l-fudûl'de bulunan Teymoğulları, sonra Mahzûmoğulları, sonra Cumahoğulları, sonra Sehmoğulları, sonra Adiyogoğulları ve sonra da Amir b. Lüeyoğulları.¹¹¹ Şâfiî, bu sıralamayı verdikten sonra Adiyogoğullarıyla, Sehm ve Cumahoğulları arasında

¹⁰⁹ Urve, Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm, *Meğâzi Rasûlillah li Urve b. ez-Zübeyr bi rivâyeti Ebi'l-Esved anhu* (takdîm), Riyad: Mektebetu't-Terbiyeti'l-Arabî li Duveli'l-Halîc, 1981 s. 66, Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-muerrihûn dirâse fi tatavvuri ilmi't-târîh ve ma'rifeti ricâlihi fi'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983, I, 190.

¹¹⁰ Bekr Ebû Zeyd, *Tabakâtu'n-Nessâbîn*, Dâru'r-Rüşd, Riyad 1987, s. 13

¹¹¹ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *age*, 4/158. İbnu'l-Kelbî, eserinde bu sistemi esas almıştır. Ancak o, Abdülzazâoğullarından önce Abdüddâroğullarını zikretmektedir. Bkz. İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, tahk. Mahmud Firdevs el-'Azam, Dimaşk: Dâru'l-Yakazati'l-Arabiyye, ts., s. 1-3.

meydana gelen bir tartışmadan dolayı Halife Mehdî'nin (ö.169) Adıyoğullarını sıralamada öne aldığını söylemektedir.

Eserlerinde sahâbîleri neseb bilgilerine göre sıralayan Musa b. Ukbe,¹¹² İbn Hişâm¹¹³ Vâkîdî,¹¹⁴ İbn Sa'd¹¹⁵ ve Belâzürî¹¹⁶ Hz. Ömer'in sistemini esas almakla beraber Halîfe Mehdî'nin sıralamada yaptığı değişikliği de dikkate almışlardır. Halife b. Hayyât ise Abdüşemsoğullarından önce Nevfeloğullarını, Sehmoğullarından önce Cumahoğullarını zikretmektedir.¹¹⁷

Ensar'ın Dîvân'daki sıralamasıyla ilgili rivayetler oldukça azdır. Konuya dair birkaç rivayette Ensar'dan ilk yazılanların Abdüleşheloğulları,¹¹⁸ Evslilerden en son yazılanların Ümeyye b. Zeydoğulları¹¹⁹ olduğu nakledilmektedir. Sahâbîleri ensâba göre zikreden müelliflerin bu sisteme de uyduğu ve ilk sırada Abdüleşheloğullarını zikrettikleri görülmektedir.

4.4. Dîvân'ın Tabakât Kitaplarına Etkisi

Tabakât kitapları, ele aldıkları ricâli, neseb bilgilerine göre sıralamalarının yanında zaman ve mekân yönünden birlikteliklerine göre de tasnif etmektedirler. Elimizdeki en eski tabakât yazarlarından olan İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât ve Müslim, eserlerinde bu tasnif sistemlerinden en

¹¹² Musa b. Ukbe, Ebû Muhammed Musa b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Esedî, *el-Meğâzî*, Cem', dirâse ve tahrîc: Muhammed Bakış Ebû Mâlik, Rabat: Câmiatu İbn Zühr, 1994, s. 147-154.

¹¹³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, tahk. Mustafa es-Sekâ vd., Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2005, s. 568-574.

¹¹⁴ Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 2006, s. 137-140.

¹¹⁵ Bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 5-418.

¹¹⁶ Bkz. Belâzürî, *Kitâbu'l-cumel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. (I. cilt) Muhammed Hamîdullah, Dâru'l-Maârif, Mısır, ts., II-XIII. c., Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996, s. 2-11.

¹¹⁷ İbn Hayyât, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1967, s. 4-28.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *age*, III, 296.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *age*, V, 281.

az bir veya bir kaçını bir arada kullanmaktadır. Nitekim İbn Sa'd'ın, eserinde her üç yöntemi de görmek mümkün olmakla birlikte Halife b. Hayyât'ın neseb ve mekân birlikteliğini, Müslim'in ise sadece mekân birlikteliğini esas aldığı görülmektedir.

Hatırlanacağı üzere Hz. Ömer, Dîvân'ı oluştururken sahâbîlerin atıyyelerini Müslüman olmadaki önceliklerine göre birbirinden farklı miktarlarda belirlemişti. Hz. Ömer'in, Müslüman olmadaki önceliğe göre sahâbîlere verdiği atıyye miktarlarına bakılınca onları beş tabakaya ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu tabakalar şöyle sıralanabilir:

Birinci tabaka: Bedr'e katılan muhacir ve ensar (5000 dirhem),

İkinci tabaka: Habeşistan'a hicret ettiklerinden veya Mekke'de mahsur kaldıklarından dolayı Bedr'e katılmayan ilk Müslümanlar ile Bedir savaşıyla Hudeybiye anlaşması arasında Müslüman olanlar (4000 dirhem),

Üçüncü tabaka: Hudeybiye anlaşması ile Mekke'nin fethi arasında Müslüman olanlar (3000 dirhem),

Dördüncü tabaka: Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanlar (2000 dirhem),

Beşinci tabaka: Muhâcir ve ensârın çocukları (2000 dirhem, Hz. Ömer atıyye miktarlarında onları da Fetih günü ve sonrasında Müslüman olanlara ilhak etmişti).

Aynı taksimi, sahâbîleri hem zaman hem de mekân bakımından tabakalara ayıran İbn Sa'd'ın eserinde de görmek mümkündür. Her ne kadar elimizdeki *et-Tabakât* nüshasında sahâbeyi iki tabaka altında ele aldığı görülse de¹²⁰ eldeki nüshanın eksik olması¹²¹ ve muahhar

¹²⁰ Birinci tabaka, muhacir ve ensardan Bedr'e katılanlar (bkz. İbn Sa'd, *age*, III, 5-6, 419), ikinci tabaka, Habeşistan'a hicret ettiklerinden dolayı Bedr'e katılmayanlar fakat Uhud ve ondan sonraki savaflara katılanlar (İbn Sa'd, *age*, IV, 5).

¹²¹ *et-Tabakât*'ın neşirleri ve tetimmeleri hakkındaki bilgiler için bkz. Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, 2XX, 296. Tabakât'ın

kaynakların İbn Sa‘d’deki üç, dört ve beşinci tabakalara atıfta bulunması gözönünde bulundurulduğunda¹²² İbn Sa‘d’ın da sahâbeyi beş tabakada değerlendirdiği söylenebilir.¹²³

Hz. Ömer, Medine’de oluşturduğu merkezî Divân’ın yanında Kûfe, Basra, Dimaşk ve Fustat gibi şehirlerde de taşra dîvanları tesis ettirmişti.¹²⁴ Dîvânlarla ilgili rivayetlerden bazısında Medine dışındaki dîvânlarla kayıtlı olan bazı sahâbîler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu sahâbîlerden örneğin, Sender¹²⁵ ve Ka‘b b. Adiy et-Tenûhî’nin¹²⁶ Mısır Dîvânı’na, Bilal-i Habeşî ve Ebû Ruveyha’nın ise Şam Dîvânı’na kayıtlı olduğu nakledilmektedir.¹²⁷ Bu tür haberleri nakleden sahâbe bilgisi uzmanlarının, söz konusu şehirlerin dîvânlarından yararlandıkları da anlaşılmaktadır.

Merkez dışında taşrada da dîvânların kurulması, ilgili şehirlere yerleşen sahâbe ve sonraki neslin belirlenmesine yardımcı olmuş, bu düzen, daha sonra oluşan tabakât eserlerinin yapısına da etki etmiştir. Nitekim her üç tabakat yazarı da ele aldığı ricali yaşadıkları şehre göre tanzim etmişler ve bu şehirlere yerleşmiş olan sahâbîleri, diğer tabakalardaki ricalden önce zikretmişlerdir.

Sonuç

Hz. Ömer’in artan fey gelirlerini düzenli olarak dağıtmak ve asker şahısların mali durumlarını iyileştirmek amacıyla oluşturduğu dîvânın

basılmış olan tetimmeleri için bkz. Abdülaziz Abdullah es-Sellûmî, *el-Cüz’ü’l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa‘d et-Tabakatü’r-râbi’a mimmen esleme ‘inde fethi Mekke ve mâ ba‘de zâlik*, Taif: Mektebetü’s-Sıddîk, 1995; Muhammed b. es-Sâmil es-Sülemî, *el-Cüz’ü’l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa‘d et-Tabakatü’l-hâmise fi men kubiza Rasûlüllah sallelahu aleyhi ve sellem ve hum ahdâsü’l-esnân*, Taif: Mektebetü’s-Sıddîk, 1993.

¹²² Bkz. İbn Hacer, *age*, s. 507, 534, 1083, 1419.

¹²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 197-200.

¹²⁴ Taberî, *age*, II, 452-453.

¹²⁵ İbn Hacer, *age*, s. 545.

¹²⁶ İbn Hacer, *age*, s. 1125.

¹²⁷ İbn Sa‘d, *age*, III, 234.

sahâbîlerle ilgili bilgilerin tespitine etkisini incelediğimiz bu makelede sonuç olarak şunları söylemek mümkündür.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, Hz. Ömer'in oluşturduğu Dîvân, bütün sahâbîleri kapsamamaktadır. Nitekim Dîvân'a kaydedilenler o zaman hayatta olan kimselerdi. Bu husus, "Ensar'dan ilk yazılan Eşheloğullarının anlaşmalısı Muhammed b. Seleme'ydi." şeklindeki rivayetten anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında yer alan Eşheloğullarından Bedr'e katılanlar incelendiğinde Muhammed b. Mesleme'nin 15. sırada olduğu fakat ondan öncekilerin hepsinin dîvânların tesis edilmesinden önce vefat ettiği görülmektedir. Buna göre Dîvân tedvin edilirken hayatta olan Muhammed b. Mesleme ilk sıraya yazılmıştır.

Hz. Ömer'in tedvin ettiği Dîvân'ın akıbetiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen Hz. Ömer'in tedvin ettiği "asıl" daha sonra gelen yönetimlerin dîvânlarının temelini teşkil etmiş ve bu dîvânların içerisine karışmıştır. Halife Mehdî (ö.169) zamanında nesep sistemindeki ufak değişiklik dışında Dîvân'ın sisteminde bir değişikliğe gidilmediği, ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır.

Dîvânların arşivlenmesi ve bazı araştırmacıların dîvânlar üzerinde çalışmalar yapması da dîvân kayıtlarının uzun süre muhafaza edildiklerini ve ilgililerin istifadesine sunulduklarını göstermektedir.

Dîvân'ın nesep sistemine göre düzenlenmiş olması, nesep bilgilerinin canlı kalmasına, böylece nesep bilgilerinin de muhafaza edilmesine katkı sağlamış olmalıdır.

Hz. Ömer ve daha sonraki dönemlerde dîvânlarda kâtiplik ve arîflik gibi görevlerde bulunan kimselerin sahâbîlerle ilgili birçok bilgi nakletmeleri, dîvânlardaki sahâbe bilgilerinden istifade edildiğine işaret etmektedir.

Dîvanlar, içerik bakımından olduğu gibi yapı ve sistem bakımından da daha sonra yazılacak ensâb ve tabakât eserlerini etkilemiştir. Tabakât ve ensâb kitaplarının yapı bakımından Hz. Ömer'in

oluşturduğu Dîvân'ın hemen hemen aynısı olması ve tabakât kitaplarının Hz. Ömer Dîvân'ı gibi hem zaman hem de mekân bakımından sahâbîleri sınıflandırmaları, Hz. Ömer'in tedvin ettiği Dîvân'ın bu eserlere etkisini göstermektedir.

Kaynakça

Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (I-XI), (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1403.

Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-ricâl*, (I-IV), (thk. ve tahrîc: Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs), Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.

Urve, Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm, *Meğâzî Rasûlillah li Urve b. ez-Zübeyr bi rivâyeti Ebi'l-Esved anhu, (Taktîm)*, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Riyad: Mektebetu't-Terbiyeti'l-Arabî li Düveli'l-Halîc, 1981.

Askerî, Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, (thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl), Kahire: Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1987.

Belâzürî, Ebû'l-Abbâs, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. ve Şerh: Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.

....., *Kitâbu'l-cümel min ensâbi'l-eşraf*, (I-XIII), (thk. I. Cilt, Muhammed Hamîdullah), Mısır: Dâru'l-Maârif, ts., (II-XIII, Süheyl Zekkâr ve Riyâd Ziriklî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Bekr Ebû Zeyd, *Tabakâtu'n-Nessâbîn*, Dâru'r-Rüşd, Riyad, 1987.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, (I-II), (Dirâse ve thk. Muhammed b. İbrahim el-Lahîdân), Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1998.

Cahşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs, el-Cahşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, Bağdat: el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1938.

ed-Dûrî, Abdülaziz, "Dîvân", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1994, IX, 377-381.

Ebû Ubeyd, el-Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, (I-II), (thk. Ebû Enes

Seyyid b. Receb), Mısır: Dâru'l-Hedyi'n-Nebevî, 2007.

Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-harâc*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.

Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2006.

....., "İbn Sa'd", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, XX, 294-297.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed el-Hafâcî, *Şifâu'l-ğalîl fî mâ fî kelâmi'l-Arab mine'd-dahîl*, yy: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1282.

Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm b. Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yay., 2004.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (1-14), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.

Huzâî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Muhtasaru Tahrîci'd-delâlâti's-sem'iyye*, (İ'dâd: Ahmed Mubârek el-Bağdâdî), Kuveyt: Mektebetu's-Sündüs, 1990.

Hüseyin el-Hâc Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Beyrut: el-Müessetu'l-Câmiyye li'd-Dirâsât, 1987.

İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (Taktîm ve thk. Muhammed Subeyh), yy. ts.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, (I-VIII), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, (I-LXXX), (Dirâse ve thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd el-Amravî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (I-IX), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ahâdis ve'l-âsâr*, (I-VII), (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Riyad: Mektebetu'r-Rüsd, 1409.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, (I-VIII) (thk. Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*, (İ'tinâ: Hassân Abdülmennân), Lübnan: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, 2004.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime/Târîh: Dîvânu'l-mubtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arabi ve'l-Berîr*, (I-VIII), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât Şebâb el-Uşfurî, *et-Târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad: Dâru Taybe, 1985.

....., *Kitâbu't-Tabakât*, (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1967.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sekâ v. dğr.), Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2005.

İbnu'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, (I-III), (thk. Mahmud Firdevs el-'Azm), Dımaşk: Dâru'l-Yakazati'l-Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ebû Abdillâh, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, (I-VIII), Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-sultâniyye ve'd-duveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe, *Kitâbu'l-Emvâl*, (thk. Şakir Zîb Feyyâd, Suudi Arabistan, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1986.

Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, (I-XIV), Kahire: Matbaatu Dâr-i Kütübi'l-Mısriyye, 1922.

....., *Meâsiru'l-inâfe fî meâlimi'l-hilâfe*, (thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 2006.

Kefevî, Ebu'l-Bakâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Ca'fer Ebû Abdillâh el-Kudâî, *Târîhu'l-Kudâî/Kitâbu Uyûni'l-maârif ve funûni ahbâri'l-halâif*, (Dirâse ve thk. Cemil Abdullâh el-Mısri), Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, 1995.

Makrizî, Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtatı ve'l-âsâr*, (II-II), Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Mâlik, Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Müdevvenetu'l-kubrâ li'l-İmâm Mâlik rivâyetu'l-İmâm Sahnûn ani'l-İmâm Abdirrahman b. Kasım*, (I-IV), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Mansuroğlu, Mecdud, "Dîvân", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1977, IX, 595-596.

Merzûk, Zerîf, *Neş'etü'd-devâvîn ve tatavvuruhâ fî sadri'l-İslâm*, Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi Zâyid li't-Turâsi ve't-Târîh, 2000.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, (thk. Ahmed Mubârek el-Bağdâdî), Kuveyt: Mektebetu Dâr-i İbn Kuteybe, 1989.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdirrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl*, (I-XXXV), (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Musa b. Ukbe, Ebû Muhammed Musa b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Esedî, *el-Meğâzî*, (Cem', dirâse ve tahrîc: Muhammed Bakşîş Ebû Mâlik), Rabat: Câmîatu İbn Zühr, 1994.

Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, (I-V), (thk ve şerh: Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988.

Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Edebu'l-küttâb*, Bağdat: Mektebetü'l-Arabiyye, ts.

Şafîî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Umm*, (I-VIII), Kahire: Mektebetü'l-ülliyyâti'l-Ezheriyye, 1961.

Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-muerrihûn dirâse fi tatavvuri ilmi't-târîh ve ma'rifeti ricâlihi fi'l-İslâm*, (I-III), Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.

Şimşir, Mehmet, “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı”, *İstem*, yıl: 3, sayı: 6, ss. 265-280.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîh*, (I-V), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.

Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones, Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 2006.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîh*, (I-III), Leiden: Brill Matbaası, 1883.

Yazıcı, Mahmut, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014.

....., “İlk Dönem Sahâbe Bilgisi Uzmanları”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe, Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul: Ensar Yay., 2013.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, (I-IV), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, (Neşr: E. Levı Provençal), Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.